

De rode boven-meester

Adriaan Gerhard (1858-1948): schoolhoofd, socialist en vrijdenker

Adriaan Gerhard was zo'n eigenzinnige meester die met zijn klasje demonstratief niet naar de Oranjefeesten ging. Hij was betrokken bij de oprichting van de SDAP en werd Tweede Kamerlid.

TEKST: SJOERD KARSTEN

► Schoolhoofd Adriaan Gerhard (links) te midden van leerlingen van de zevende klas van meester Gerrit Severijn (zittend), Lagere School der Eerste Klasse 32, omstreeks 1890. IISG

Een vreemde meester, maar toch wel leuk. Dat vond Marleen Spaargaren van meester Gerhard. Marleen is de hoofdfiguur uit *De kleine waarheid* van de Amsterdamse schrijver Jan Mens. Het is de bestverkochte romantrilogie uit de Nederlandse geschiedenis, die voor de NCRV werd verfilmd en waar in de jaren zeventig van de vorige eeuw zes tot zeven miljoen televisiekijkers wekelijks voor thuis bleven. In het eerste deel figureert een meester Gerhard. Een indrukwekkende verschijning, een man met een baard die een flambard droeg en een zwarte wapperdas. Op de eerste schooldag hield meester Gerhard traditiegetrouw een kleine toespraak en zei dat hij niet van verbieden hield, want er werd volgens hem al veel te veel verboden in de wereld. Hij stond erop dat de kinderen netjes op school kwamen.

Dat betekende haren gewassen en gekamd, de schoenen gepoetst en ook de tanden. Wie geen geld had voor de kapper kon bij hem vijf centen komen halen. Bij Marleen thuis werd het oordeel al snel geveld: "Zeker zo'n rooie schoolmeester, die lid is van de S.D.A.P." Meester Gerhard was inderdaad een 'rooie', die zijn leerlingen meenam op schoolreisjes naar de Tweede Kamer om hen te laten zien waar de politieke besluiten over het wel en wee van de Nederlanders werden genomen. Maar hij maakte er ook een gezellig uitstapje van. Hij zorgde goed voor de ontwikkeling van zijn leerlingen. Marleen werd er zelfs een beetje opstandig van. Op die manier droeg meester Gerhard een steentje bij aan de vlucht uit haar bedompte milieu, de rode draad van het verhaal.

'Meester Gerhard' was naar het leven getekend. De man die model stond voor de romanfiguur was Adriaan Gerhard, aan het begin van de 20ste eeuw in Amsterdam een beroemde figuur in de onderwijswereld en de politiek. Hij werd al op zeer jonge leeftijd tot hoofd benoemd van een volksschool in de Jordaan, de buurt waarin hij ook zelf was opgegroeid: de eerste rode bovenmeester. Niet alleen in fictie, maar ook in werkelijkheid was Adriaan een geliefde schoolmeester. Oud-leerling Albert de Jong (onderwijzer, antimilitarist en anarchist) schreef in zijn memoires vol dankbaarheid over 'zijn' meester Gerhard. Die had er met extra lessen voor gezorgd dat hij, een slimme arbeidersjongen, werd aangenomen op de Haarlemse kweekschool: "Iedere dag na schooltijd gaf hij mij – met een

meisje dat in hetzelfde geval verkeerde als ik – ruim anderhalf uur les. In de vakantie liet hij mij bij zich thuis komen om mij, gehuld in zijn kamerjas, te midden van de dikke boeken in zijn studeerkamer, nieuwe wijsheid bij te brengen." Ook Charlotte Köhler, een van de beroemdste vooroorlogse Amsterdamse actrices, wist zich nog bij de viering van de tachtigste verjaardag van Adriaan te herinneren hoe "hij mij als klein meisje, op zijn schouders de trap van de school heeft opgedragen. (...) Ik vond hem toen een echte lieve schat."

Scherp

Adriaans vader, een luxe kleermaker, gold als de stamvader van het socialisme in Nederland. Al vroeg trad Adriaan in zijn voetsporen en in 1894 behoorde hij tot een van de twaalf

oprichters ('apostelen') van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de voorloper van de huidige Partij van de Arbeid. Bovenal was hij een voorvechter van het vrije woord en het onafhankelijke ('vrije') denken. Adriaan was zijn hele leven een vrijdenker in hart en nieren. Hij hield erg van debatteren en speelde een belangrijke rol in de jaren tachtig van de 19de eeuw, toen er van alles bruiste in de hoofdstad: in de politiek, in de kunstwereld en onder radicale jongeren, ooit getypeerd als 'jong Amsterdam'. Als twaalfjarig jongetje werd hij al door zijn vader Henri meegenomen naar de vrijdenkersvereniging De Dageraad en leerde daar discussiëren over allerlei maatschappelijke vraagstukken. Verdraagzaam als hij was, hield hij er net als zijn vader niet van zijn opponent te 'pakken', maar probeerde hij

samen met de ander de 'waarheid' te vinden. Overal waar hij het woord nam, debatteerde of iets over schreef, had hij wel iets zinnigs en vaak ook diepzinnigs te zeggen. Soms was hij zijn tijd ver vooruit, zoals in zijn pleidooi voor de legalisering van vrijwillige crematie. Op andere momenten, zoals in zijn streven naar wereldvrede of strijd tegen alcoholisme, was hij behoorlijk idealistisch. Over opvoeding dacht hij uitgesproken moralistisch. Vrijdenker en ongelovige die hij was, kon hij heel scherp zijn. Soms kwamen zijn toespraken over religie en de macht van de kerk voor de radio in de jaren dertig van de vorige eeuw zelfs niet door de overheidsensuur. Maar als socialist was hij al vroeg praktisch ingesteld en gematigd. Hij was de eerste sociaaldemocraat die aan het einde van de 19de eeuw vurig voor een achturige

1 JULI 1914.

EERSTE JAARGANG No. 1.

OPVOEDING
EN MORAAAL
ORGAAN VAN DE WEEZENKAS
VEREENIGING OP DEN GRONDSLAG VAN HET
BEGINSEL „OPVOEDING ZONDER GELOOFSDOGMA”

REDACTEUR: A.H. GERHARD TE LAREN
ADMINISTRATIE: L.J. VERMEER 1° HELMERSSTRAAT 105
EN EXPEDITIE: AMSTERDAM

◀ IISG een
vrijdenkersfonds
voor weeskinderen.
IISG

▲ Herdenking bij het 25-jarig overlijden
van vader Henri Gerhard op de
Oude Westerbegraafplaats aan de
Houtmankade, 1 juli 1911. Moeder
Susanne Stehli zit voor het graf,
Adriaan staat links van de witbebaarde
Ferdinand Domela Nieuwenhuis.
IISG

werkdag pleitte, terwijl andere socialisten discussieerden over het wanneer en hoe van een revolutie. Op late leeftijd zat hij vanaf 1913 bijna twintig jaar voor de SDAP in de Tweede Kamer en was hij lange tijd gedeputeerde voor de provincie Noord-Holland.

Adriaan Gerhard was een uitgesproken humanist. Hij was meer een ethisch dan een politiek denker. Hij leefde in de overtuiging dat er geen enkele goddelijke compensatie is voor het leven op aarde, maar dat we wel de plicht hebben om de omstandigheden waaronder we leven te verbeteren en rechtvaardiger te maken. Sommige van zijn opvattingen doen gedateerd aan, maar zijn manier van denken is nog steeds actueel. Volgens hem heeft niemand de waarheid in pacht en moeten we er steeds van uitgaan dat nieuwe ervaringen zelfs de meest hechte kennis weer op losse schroeven kunnen zetten.

Pienter

Adriaan werd geboren in 1858 in Lausanne, waar zijn vader als rondtrekkende ambachtsgezel vertoefde. Drie jaar later verhuisde het gezin naar Amsterdam en vestigde Henri Gerhard zich als kleermaker in de Runstraat. Het was de tijd van de opkomende arbeidersbeweging, waarin naast intellectuelen als Karl Marx en Ferdinand Domela Nieuwenhuis ambachtslieden een hoofdrol speelden. Een tijd van vervolging en broodroof – ook zijn vader, een van de belangrijkste leiders van de eerste georganiseerde arbeidersbeweging in de hoofdstad, ontkwam er niet aan. Hoewel hij slachtoffer werd van zijn idealen en in armzalige omstandigheden met zijn grote gezin moest leven, zorgde hij ervoor dat zijn zonen Adriaan en Jan voor onderwijzer konden studeren. Zo werd de pientere Adriaan aan het einde van de lagere school eruit gepikt om onderwijzer te worden, een hele stap voor een eenvoudige arbeidersjongen. Hij werd met enige tegenzin voor een overvolle klas kleintjes gezet om hen de eerste beginselen van lezen en schrijven bij te brengen. Al vrij snel maakte hij carrière in het Amsterdamse onderwijs. In 1882 werd hij benoemd tot hoofd van een school voor minvermogenen, tijdelijk gevestigd in noodlokalen op het voormalige Leidse Kerkhof (nu het Raamplein). Die benoeming ging niet zonder slag of stoot. Er waren protesten in de gemeenteraad vanwege zijn vaders politieke overtuiging. Op zijn school zag hij hoe

► Verkiezingsaffiche voor de Provinciale Staten, 1931
IISG

arbeiderskinderen bij bosjes verzuimden en soms al op tienjarige leeftijd bij een baas werkten of door het vele werk zaten te slapen in de klas. Als bovenmeester aarzelde hij niet bij die bazen en ook bij de ouders langs te gaan om kinderarbeid te voorkomen en te zorgen dat zijn leerlingen uitgerust op school kwamen. Zijn ervaringen bracht hij in 1887 naar voren in zijn getuigenis voor de parlementaire enquêtecommissie die de arbeidsomstandigheden in Nederland onderzocht. De schok die deze verhoren veroorzaakten dreunde lang en hevig na. Al na twee jaar werden de eerste van een reeks arbeidswetten aangenomen die enige bescherming aan kinderen bood.

Oranjefeesten

Adriaan was een eigenzinnige bovenmeester. Zo weigerde hij samen met een ander schoolhoofd in 1890 nog langer met zijn kinderen naar de Oranjefeesten op het Museumplein te gaan. In plaats daarvan plande hij een schoolreisje. Dat leverde hem een storm van kritiek op in de Amsterdamse pers en politiek. Hij

verdedigde zich fel. Het feest was een vernedering voor zijn volkskinderen, “een huichelachtige vertoning”, waar arme kinderen in optocht liepen om bekeken te worden als een soort meelijwekkende schepsels. Het stadsbestuur greep in en gaf Adriaan en zijn medestander geen vrijaf voor hun schoolreisjes. Hij was de eerste pedagoog van naam die zich niet baseerde op godsdienstige uitgangspunten en startte aan het begin van de Eerste Wereldoorlog een eigen pedagogisch tijdschrift, *Opvoeding en Moraal*. Vrijmoedig schreef hij over velerlei opvoedkundige kwesties die ook andere pedagogen bezighielden, maar hij gaf daar net een andere draai aan. Hij probeerde een humanistische pedagogiek te ontwikkelen, gebaseerd op onafhankelijk denken, persoonlijke autonomie en medemenselijkheid. Ondanks zijn ‘zachte’ opstelling had hij ook oog voor de ‘onhandelbare’ kinderen op school. Hij was er heel vroeg bij om naar oplossingen te zoeken. Als rapporteur van een commissie die in 1908 deze problematiek onderzocht, concludeerde

hij dat de gewone school ontlast moest worden van “al de elementen, die in allerlei opzichten haar arbeid afbreuk doen”. Dat was in het belang van de grote massa kinderen, van de onderwijzers, “maar bovenal in het belang van de slachtoffertjes zelf, die ondanks alle nadelig werkende oorzaken, bij doelmatige behandeling tot betere leden van de maatschappij kunnen opgroeien”. Een “streng school”, zoals Adriaan het noemde, moest voorkomen dat deze jongeren in misdaad vervielen.

Protest

Het Amsterdamse gemeentebestuur bleek heel wat minder voortvarend te zijn. Pas in 1919 lag er een besluit tot de bouw van de voorgestelde ‘streng

school’, die vanwege de hoge kosten alweer snel werd afgeblazen. In 1936 was er een nieuwe poging. B&W schraptte de oude naam van ‘streng school’. Op 1 september 1939 was het eindelijk zover en werd aan de Valentijnkade in Amsterdam de school in gebruik genomen. De school kreeg de naam van Adriaan (A.H. Gerhard) en bestaat nog steeds. Vanwege de mobilisatie gingen alle feestelijkheden niet door. Voor de bejaarde Adriaan was de Tweede Wereldoorlog een zware tijd. Hij dreigde helemaal blind te worden en zijn levenswerk, een ondersteuningskas voor wezen van ongelovige ouders (die nog steeds bestaat), liep gevaar in handen van de Duitse bezetters te vallen. Bovendien leefde hij in de voortdurende

angst dat zijn tweede vrouw als Joodse opgepakt en vermoord zou worden. Na de oorlog veranderde er veel. De SDAP maakte plaats voor de PvdA. Naast de al langer bestaande vrijdenkersorganisaties werd in 1946 het Humanistisch Verbond opgericht. Adriaan aarzelde als uitgesproken vrijdenker, maar trad in 1947 toch toe. Dat was ook het jaar van zijn laatste aansprekende politieke daad: hij bedankte voor de PvdA uit protest tegen haar steun aan de ‘politie acties’ in Indonesië. Vlak voor zijn dood keerde hij nog terug bij de partij. Hij stierf op zaterdag 3 juli 1948, enkele maanden nadat hij nog groots in Krasnapolsky was geëerd als vooraanstaand vrijdenker, socialist en pedagoog ●

SJOERD KARSTEN IS EMERITUS-HOOGLERAAR AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM. HIJ SCHREEF DE BIOGRAFIE *DE RODE BOVENMEESTER. DE HUMANISTISCHE PEDAGOOG EN SOCIAAL-DEMOCRATISCHE POLITICUS A.H. GERHARD, 1858-1948* (HUMANISTISCH HISTORISCH CENTRUM / PAPIEREN TIJGER, 2019).